

Jordi Tomàs

Doctor en Antropologia Social i Cultural, ha fet recerca a l'Àfrica Occidental, especialment al Senegal, en temes com ara la identitat i el nacionalisme, la reialesa i les autoritats tradicionals, les religions africanes i l'educació. Ha estat investigador al Centro de Estudos Africanos (Instituto Universitário de Lisboa) i al GIEDEM (Grup Interdisciplinar d'Estudis de Desenvolupament i Multiculturalitat), de la Universitat de Lleida. El 2007 va obtenir el premi Valeri Serra i Boldú de Cultura Popular per la biografia del seu avi, titulada *El mestre Joan Tomàs i Parés: passió per la cançó popular*. A més, també ha cultivat la literatura de ficció.

«Els morts volen que seguim la tradició»

Apunts sobre identitats, religions i rituals funeraris entre els *joola* del Húluf (Casamance, Senegal)¹

Bo atubaol ata Sibilumbay, áai ata Husuy.

Dedicat al pare del rei d'Oussouye Sibilumbay.

L'any 2001, mentre feia treball de camp entre els *joola* d'Oussouye, capital del reialme del *Bubajum áai*, a la comarca del Húluf, vaig sentir com un vell practicant de religió tradicional deia que un home catòlic mort feia anys s'havia aparegut als seus fills per demanar-los que fessin els rituals tradicionals del *katim* i el *kanolen*.

Segons la tradició *joola*, aquests rituals s'han de fer durant la setmana següent a la mort. Molts *joola* de famílies catòliques, però, havien abandonat aquest ritual i la major part dels altres costums funeraris a partir de la darrereria dels anys 1920 per influència dels missioners espiritans. En canvi, els *joola* que s'havien mantingut dins de la religió tradicional sí que havien continuat mantenint aquests costums.² Aquesta fractura entre

Paraules clau: rituals funeraris, identitat, religió tradicional, religió catòlica, Casamance, *joola*

Key words: funerary rites, identity, traditional religion, Catholic religion, Casamance, Jola

Aquest article vol presentar, de forma introductòria, els rituals funeraris entre els *joola* de la comarca del Húluf (Casamance, Senegal) i la seva vinculació amb la represa de la religió tradicional, així com amb el fenomen identitari a la regió. Per fer-ho, s'expliquen els principals rituals funeraris: el *bujuko*, moment en què es dona el condol; el *katim* i el *kanolen*, cerimònies de comiat del difunt; el *kahooñ ahuka*, la crida de l'ànima d'aquell que ha mort a l'estranger; el *ñukul*, la dansa funerària; i el *kasab*, l'interrogatori del mort. A través de l'explicació d'aquests rituals, que l'autor ha pogut observar diverses vegades durant les seves estades a la regió, s'intenta veure la vinculació entre rituals funeraris, religions (religió tradicional i religió catòlica especialment) i identitat *joola* en una zona que, des de 1982, viu sota els efectes d'un conflicte polític i militar entre independentistes casamanceesos i govern senegalès.

This article presents an introduction to the funeral rituals of the Jola in the Húluf region (Casamance, Senegal) and their link with the resumption of the traditional religion as well as with the identity phenomenon in the region. The main funeral rituals are explained: the *bujuko*, the moment in which regret is expressed; the *katim* and the *kanolen*: ceremonies of farewell of the deceased; the *kahooñ ahuka*: the call of the soul of one who has died abroad; the *ñukul*, the funeral dance; and the *kasab*, the interrogation of the dead person. Through the explanation of these rituals, which the author has been able to observe several times during his stays in the region, the link between the funeral rituals, religions (traditional religion and Catholic religion especially) and Jola identity is examined in a zone which since 1982 has been affected by a political and military conflict between the Casamance independence movement and the Senegalese government.

llinatges que van passar a seguir el catolicisme i llinatges que es van mantenir en la religió *awaseenam* es va donar en tots els àmbits de la vida local, fins al punt que els catòlics van acabar construint les seves cases en barris a part. Així, durant anys, es va tallar tota relació de parentiu (no es produïen aliances matrimonials entre els uns i els altres), social (no hi havia cap tipus de relació quotidiana entre els uns i els altres), socialitzadora (els catòlics van deixar de fer les iniciacions, i van ser els primers d'assistir a l'escola dels blancs), econòmica (els catòlics van quedar-se sense els camps familiars i van haver de cercar nous camps), etc. Aquest fenomen, que no es pot perdre de vista a l'hora de llegir aquest article, va començar a canviar a partir de les dècades del 1970 i 1980, quan alguns catòlics van demanar de fer les iniciacions reials –i, per tant, de religió tradicional– que els seus pares no havien fet i quan les aliances matrimonials entre els uns i els altres es van reprendre fluidament. Molts catòlics van tornar llavors als seus barris d'origen, i la relació es va anar «normalitzant». Alguns van decidir «tornar» a fer algunes de les pràctiques tradicionals. Com intentarem mostrar en aquest article, en els darrers anys, aquest retorn ha acabat fins i tot tocant el món dels morts.

Efectivament, després de sentir el vell explicant l'aparició d'aquell catòlic difunt que s'apareixia als familiars, vaig començar a interessar-me per com es vinculaven els rituals funeraris, les dues religions majoritàries a la regió (la religió dita tradicional i el catolicisme) i la identitat *joola*.³ En aquest article, intentaré explicar que la represa de la religió tradicional, com a marcadors de la identitat *joola*, també passa per un augment de les pràctiques funeràries tradicionals per part de bona part dels *joola* del Húluf, tant de religió tradicional com, sobretot, de religió catòlica. L'aparició d'aquest mort, doncs, era, segons bona part dels *joola* de religió tradicional, un senyal més de com en terres *joola* reprenia amb força tot allò vinculat a l'anomenada tradició o, per dir-ho en paraules autòctones, vinculat a *mujooloayi* (la tradició *joola*) o *makane mata ejoolayi* (la manera de fer dels *joola*) que, a parer d'aquells autòctons, anava lligat amb *awaseena*, la religió tradicional.⁴

Segons aquell vell (de religió tradicional), finalment els catòlics s'havien adonat que calia seguir la tradició *joola* (*mujooloayi*). A mesura que anava progressant la recerca, m'adonava que especialment a partir de 1980, i de forma progressiva, la religió tradicional anava tenint cada cop més seguidors i que, a més a més, en aquest procés, dins de la percepció local, també els morts hi deien la seva. I en fer-ho, coronaven definitivament la recuperació d'unes pràctiques funeràries que segons els estudiosos dels anys 1960 estaven condemnades a desaparèixer, juntament amb la religió dita tradicional: «Qu'il s'agisse d'enquête qualitative ou quantitative on ne peut nier que l'Animisme diola, en grand danger de disparaître, soit acutellement entré dans une phase particulièrement critique».⁵ Així doncs, miraré d'explicar quines són avui en dia les principals pràctiques funeràries i quins són els elements que ens fan pensar que, lluny de caure en desús, els rituals funeraris –com una expressió més d'una determinada identitat *joola*– es revitalitzen en un context politicomilitar de crisi entre Casamance i el Senegal.

Els *joola* del Húluf

Els *joola* –també coneguts amb el nom de *diolà*–⁶ són un grup originari de la Baixa Casamance, regió ubicada al sud del Senegal, a banda i banda del riu Casamance, així com en algunes comarques de Gàmbia i de Guinea Bissau. Els *joola* estan dividits en una quinzena de grups (*foorñy*, *karon*, *kwo-atay*, *her*, *ajamaat*, *buluf*, *huluf*, *esulaalu*...) cada un dels quals té les seves particularitats històriques, lingüístiques, religioses i econòmiques. En el passat, els *joola* mai no van tenir –ni tenen ara– una autoritat centralitzada ni una llengua ni una cultura homogènies. Tampoc no tenen uns rituals funeraris homogenis, tot i que comparteixen certes característiques. De totes maneres, fins i tot comunitats *joola* veïnes, separades per menys d'una desena de quilòmetres, poden tenir variacions importants.

Els *joola* de la comarca del Húluf són els habitants del regne del Bubajum áai o Anaelufayi d'Oussouye, poblat per unes 12.000 persones, i situat al departament

(1)

Les informacions fetes servir en aquest article han estat recollides en diferents estades a la regió entre el gener de 2000 i el desembre de 2013, que sumen més de tres anys de recerca sobre el terreny.

(2)

Sobre la història del catolicisme a la regió, vegeu De Benoist (2008), Sambou (1983), Assine (2003) i Tomàs (2005, 2007).

(3)

No cal dir que l'anècdota del vell, explicada després d'una libació a un dels altars, i al voltant d'un *eyunk* (recipient de ceràmica) ple de *bunuk* (vi de palma) va generar una sensació de satisfacció entre la major part dels assistents, tots ells de religió tradicional.

(4)

No entraré aquí en el debat sobre què entenem per *tradicció* (vegeu Tomàs, 2005b). Tampoc no vull entrar a debatre si el concepte de *religió tradicional* és el més adient. Tot i que entenc que –com va suggerir Ramon Valdés en el seu moment, quan va ser membre del meu tribunal de tesina (1999), o com va defensar recentment Claude Hélène Perrot a Lisboa (1a Conferència Internacional sobre Autoritats Tradicionals, 1 i 2 de març de 2007)– el terme és complex i poc adient, personalment tampoc no em semblen plenament encertades les variants de *religió local*, *religió autòctona* o *religió joola*, però les fem servir perquè són les més properes a la realitat presentada.

(5)

Louis Vincent Thomas (1965: 25). L'article té un títol prou significatiu: «L'animisme, religion caduque».

(6)

No s'han de confondre amb els *dyula*, que són un grup de comerciants musulmans de Guinea, Mali i Burkina Faso.

d'Oussouye, regió de Ziguinchor. Poble agricultor que viu del cultiu de l'arròs — com tots els *joola* i altres grups de la zona— i del ramat, es va caracteritzar durant els temps de la colonització per haver fet front als francesos de forma contínua fins passada la Segona Guerra Mundial. La presència de missions catòliques, però, va acabar afavorint una relació contradictòria amb l'Estat senegalès, i, mentre mantenien viva bona part de la seva cultura anomenada *tradicional*, també van destacar per convertir-se en una de les regions amb una taxa d'escolarització més alta de tot l'Estat del Senegal. Per això, a més de la típica imatge del pagès *joola*, cultivador de l'arròs amb la seva pala anomenada *kajandú* i bevedor del vi de palma (*bunuk*) fet servir en els rituals, entre els *joola* hi ha mestres d'escola, dones que es dediquen al petit comerç, un petit sector dedicat al turisme, així com una bona proporció d'estudiants (molts d'ells a Dakar, on també hi ha dones de la zona que es dediquen al servei domèstic de famílies *dakaroises*) que destaquen en diferents disciplines tant científiques com socials, alguns dels quals acaben treballant a l'estranger.

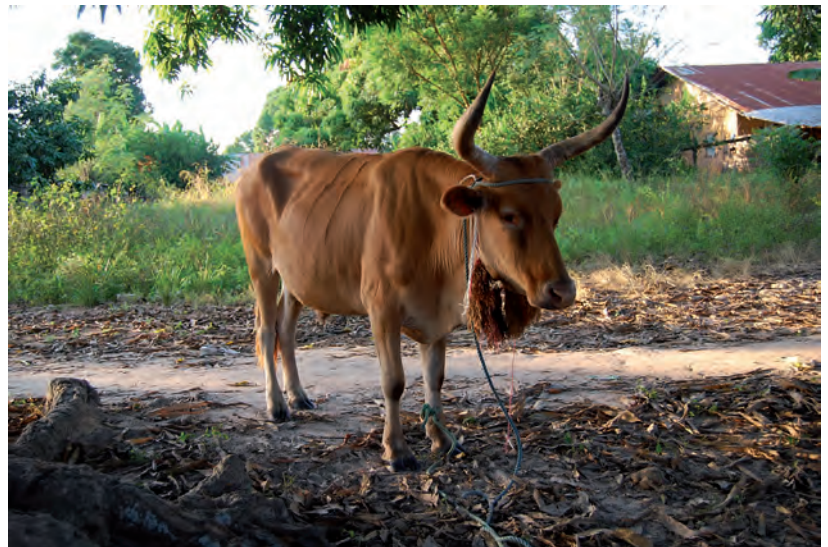
En aquest regne, conviuen la religió tradicional (*awaseena*) amb la religió catòlica (la segona més majoritària), la religió musulmana (molt minoritària entre els *joola* del Húluf) i el protestantisme (encara més minoritari).⁷

Els rituals funeraris entre els *joola*

Molts autors han esmentat la importància del tema de la mort dins de les societats africanes. La mort és un element molt més present en la vida quotidiana africana que no pas en la societat occidental (Goody, 1962; Thomas, 1967, 1975, 1982; Diatta, 1979; Bamundba i Adoukounou, 1984; Jaulin, 1985). D'acord amb Jaulin, la manera africana de relacionar-se amb la mort és molt diferent de l'europea. No l'oblida, no la refusa, l'afirma desmesuradament (1985: 226). Molts autors vinculen la mort i els processos funeraris amb l'estructura de la societat (Adler, 2000; Perrot, 2002; Droz i Mapeu, 2003; entre d'altres), sense obli-

dar que, igual que aquesta, tots els rituals i valors vinculats amb la mort també poden canviar constantment (Jindra i Noret, 2011). Aquesta idea es pot aplicar també a la societat *joola*. La idea de la mort apareix vinculada a moltes esferes de la seva societat, ja sigui en forma de rituals, de prohibicions, de proverbis... D'aquesta manera, aquesta idea s'ha anat modificant, en part, en funció dels contextos històrics i polítics que vivia la societat *joola*.

Entre els *joola* de religió tradicional, la mort no és mai natural: sempre està vinculada a la voluntat del déu *Emitay* o *Atèmit* (d'*Ata-Emit*, 'aquell del Cel'), dels seus intermediaris (els altars anomenats *báciin*, o *uciin*,

en plural) o d'alguna acció malèfica d'un *asai* (que s'acostuma a traduir com a 'brui-xot'). En aquest procés, l'ànima deixa el cos i se'n va al món dels avantpassats, on resta tranquil·la, lluny del món dels vius.⁸

Els rituals funeraris *joola* han estat descrits i estudiats profusament. En van parlar els cronistes portuguesos i els administradors colonials francesos. També els primers antropòlegs que van fer treball de camp a la regió van quedar fascinats per tot el complex món que envolta la mort entre els *joola*. Són dignes d'esment els treballs de Thomas (1959, 1975) i Girard (1969).⁹ També més recentment, n'han parlat el sempre inspirat Robert Baum (1999), referint-se als rituals entre els *joola* d'Esulaalu (veïns dels Húluf), i Odile Journet (2007), entre els *joola aja-*

(7)

Això no treu que l'Islam sigui practicat a Oussouye: molts estrangers originaris del nord del Senegal o de Guinea Conakry que viuen a la localitat practiquen aquesta religió. Però com que en l'article estem parlant dels *joola* (entre els quals l'Islam és molt minoritari), no podem incorporar aquests altres grups en la nostra anàlisi. Seria interessant, però, fer una comparativa dels rituals funeraris practicats a Oussouye globalment, independentment de les seves creences, especialment perquè la convivència religiosa és particularment viva en aquella zona. No és estrany, per exemple, veure que un musulmà va a fer pregàries als altars tradicionals

Quan mor algú, algun parent o amic de la seva generació pot fer donació d'un bou.

JORDI TOMÀS

de la religió tradicional, o que un practicant de religió tradicional cava la tomba d'una cosina uterina (*esangful*) al cementiri catòlic.

El protestants pràcticament no apareixeran en aquest article perquè, tot i que amb un molt lleuger augment en la darrera dècada, la comunitat protestant a Oussouye —d'altra banda, molt interessant— és molt reduïda. En general, la seva actitud és criticar profundament la religió *awaseena* i no participar en cap iniciació tradicional *joola*.

maat, al sud-oest del regne que ens ocupa. Actualment són també motiu d'interès diferents característiques dels rituals funeraris en l'actualitat i les diferents pràctiques en funció de la religió del difunt, així com els canvis recents que, al nostre entendre, s'estan donant a la regió com a conseqüència de la revitalització de la societat «tradicional». També hi ha hagut autors senegalesos, alguns d'ells *joola*, que s'han fixat en diferents aspectes vinculats a la mort, com Diaw (1955), Nazaire Diatta (1979, 1989, entre d'altres), Diémé (1988), Fall (1994) i Sina Diatta (1998). Per això, en vista de la gran quantitat d'informació disponible, hem optat per centrar-nos només en els *joola* húluf. D'aquesta manera, apuntem que les descripcions breus que presentem parteixen especialment de la informació obtinguda sobre el terreny, sense ignorar, però, les fonts escrites.¹⁰

Quan mor algú...

Quan mor algú, una de les primeres coses que cal fer és comunicar la defunció als membres del llinatge. Després, es farà saber a la resta del poble. Anunciar la mort es diu *kanab*. En la mort d'una persona d'edat avançada, els *joola* toquen el tambor *kabissa*, per fer saber als barris i pobles la notícia. Gràcies a un ritme determinat, tothom sabrà que un vell ha deixat aquest món.

A mesura que avança la nit, els familiars més propers o els amics (sobretot de generació) del difunt, s'atansen a la casa amb una estora i una manteta sota el braç per acompanyar el difunt amb la vetlla. Les dones properes també poden acostar-s'hi per desenvolupar diferents tasques logístiques i per començar a crear cançons en homenatge al difunt. Si el mort és un home, el rentaran els homes; i si és una dona, les dones.

Aquesta pràctica la realitzen tant els membres de religió tradicional com els catòlics i els musulmans. Probablement, aquesta va ser una de les primeres pràctiques que la societat *joola* va recuperar en el marc del seu procés de reconciliació entre catòlics i *kuwaseena*, ja que, sovint, si un catòlic perd un familiar proper seguidor de la religió tradicional, pot vetllar-lo; i viceversa.

• Bujuko. El condol

L'endemà de la mort, normalment a partir de mig matí, tots els familiars, tant de llinatge patern com matern, els veïns, amics i coneguts del difunt passen a donar el condol a la família. En general, els membres de llinatges propers hi van plegats.¹¹ Això significa que grups de vint o trenta persones, poden anar passant al llarg del matí per donar el condol i veure la família del difunt. De fet, probablement *bujuko* té l'origen en la paraula *joola -juk*, que significa 'veure'. Alguns representants dels homes i alguns de les dones, expressaran en veu alta, davant de tot el llinatge i dels nebots uterins, els sentiments i idees que els inspira la mort del seu familiar o amic i, un membre de la famí-

lia—molt sovint un nebot uterí— respondrà amb agraïments les lloances fetes al familiar difunt. Dins d'un cistell, deixaran diners que prèviament han recollit a la casa central del llinatge i que poden oscil·lar entre 50 i 1.000 francs CFA per persona adulta (segons les possibilitats), per tal d'ajudar a la família del difunt a sufragar totes les despeses vinculades a l'enterrament, així com per al futur immediat del llinatge. D'aquesta manera, cada família pot aportar uns quants milers de CFA. Per tant, al cap del dia, la família del difunt pot recollir unes quantes desenes de milers de CFA. D'altra banda, els familiars més propers, especialment els nebots uterins (*esangful*), aporten aquell mateix dia les teles funeràries (*kabiil*; plural, *ubil*) per embolicar el cadàver. Quan una persona rep moltes teles, significa que

(8)

Entre els diferents informants consultats al llarg dels anys, hi havia un debat sobre el rol que aquests avantpassats jugaven entre els vius. Mentre la majoria estaven d'acord que els *joola* no adoraven els avantpassats, tot i que els recordaven a través de diferents rituals, sobretot a l'altar del *kuhulung*, el debat era sobre si els avantpassats eren actius o no a l'hora de beneficiar els vius.

(9)

És curiós, en aquest sentit, veure que un dels fundadors de la tanatologia fou el mateix Thomas—autor d'*Anthropologie de la mort* (1975), traduïda poc després al castellà (1983)—, que va fer la seva tesi doctoral sobre els *joola* (1959).

Els parents i amics donen teles per embolcallar el cadàver. Les teles donades pels parents més propers seran les que tocaran el cos.

JORDI TOMÀS

(10)

Tot el que s'explica en aquest article fa referència als *joola* que no tenen cap responsabilitat religiosa, és a dir, que no són *kulemba* (sing. *alemba*), i que, per tant, no tenen tasques sagrades vinculades als altars de religió tradicional més importants de la regió. En aquest cas, els rituals que se segueixen són totalment diferents. Encara més, el rei, segons la manera de dir local, «no mor mai», perquè és sagrat. Sobre més aspectes relacionats amb aquesta liminaritat entre els *joola*, vegeu Tomàs, 2011.

era molt estimat. Les teles regalades pels *esangful* més propers seran les que quedaran més a prop del cos del difunt. Aquell dia les famílies més properes també es poden presentar amb els bous que seran sacrificats en homenatge al difunt, i que seran lligats a un arbre proper a la concessió del difunt.

• *Katim i kanolen*

El *katim* i el *kanolen* són dues cerimònies que es fan a l'altar *kuhulung* i que es troba a cada concessió del reialme, en la qual viuen diferents llinatges emparentats. La primera, el *katim*, es fa el vespre posterior a la mort (o l'endemà, segons el moment). De fet, *katim*, en *joola*, també vol dir 'tardavespre'. El *kanolen*, en principi, segons algunes fonts, s'hauria de fer una setmana després (les setmanes *joola* duren sis dies), tot i que, en funció de les circumstàncies familiars (incloses les econòmiques), pot fer-se més endavant. Les dues cerimònies són força semblants i serveixen per comunicar, a través de sacrificis de gallines i libacions de vi de palmera (*bunuk*) que han portat representants dels diferents llinatges vinculats al difunt, que una persona de la família ha deixat aquest món. Hi poden assistir centenars de persones –i, en alguns casos, poden superar el miler– vinculades al difunt. És molt interessant, al nostre entendre, el fet que aquests dos rituals es facin a l'altar familiar (*báciim*) anomenat *kuhulung*, l'origen etimològic del qual deriva d'*ebulung*, que vol dir 'cadàver'. Per bé que els mateixos *joola* diuen que no hi ha cap culte als avantpassats, no hi ha dubte que aquest altar –un dels més antics de la cultura *joola*– és dels més importants per als *joola* per diferents raons. D'una banda, lliga els avantpassats amb els vius i fa constar, a la manera d'un registre francs CFA –diuen alguns informants– tant l'arribada, és a dir, el naixement (a través d'un ritual anomenat *kasabo*) com la marxa (a través del *katim* i el *kanolen*) de tots els membres del llinatge extens. De l'altra, cohesionava tot el llinatge extens, cada dia més dispers en el territori, reforçant els lligams familiars en cada funeral. Finalment, reforça els lligams amb els llinatges uterins, ja que els rituals del *katim* i el *kanolen* els duen a terme els

esangful, és a dir, els fills de les dones originàries del llinatge patrilineal, casades amb altres llinatges o pobles.¹²

• *Kahooñ ahuka*. Cridar l'ànima

En la societat *joola*, com en tantes altres societats negroafricanes, es considera que morir fora de casa és una desgràcia.¹³ Però encara és més desgràcia que l'ànima del difunt vagui lluny de les terres del llinatge. Si la mort s'ha produït fora del reialme, un cop el cadàver és a casa –o fins i tot en el cas que el cadàver no pugui ser trobat però es tingui la certesa de la seva mort–,¹⁴ cal fer una cerimònia per guiar l'ànima: el *kahooñ ahuka*. En llengua *joola*, *kahooñ ahuka* significa 'cridar l'ànima'.¹⁵ Aquest

ritual consisteix a cridar l'ànima d'un difunt que ha mort fora del seu poble de naixement –pel cas masculí– o d'aliança –pel cas femení.¹⁶ Cal que l'ànima trobi el camí de casa per tal que s'hi puguin fer els rituals del *katiim* i el *kanolen* i, així, ser acomiadada definitivament del món dels vius.

Les encarregades de dur a terme aquest ritual són sempre les dones casades al poble en qüestió, tant si són nascudes al poble com si no. De nit, il·luminades només per un llum d'oli, les dones es dirigeixen en fila índia a la sortida del poble, per allà on el familiar va marxar la darrera vegada i per on se suposa que hauria tornat des del lloc on malauradament va perdre la vida. Un cop allà, dirigides per la responsable oficial, entonen uns cants per indicar a l'ànima del difunt el camí que ha de seguir

(11)

Tot i que, en general, homes i dones hi van per separat.

(12)

Els *joola*, en general, practiquen la residència virilocal.

(13)

La necessitat d'estalviar per tornar el cos al poble d'origen fa que alguns *joola*, un cop són a ciutat, es converteixin al catolicisme per tenir la seguretat que el seu cos no serà enterrat en una ciutat com Dakar, Kaolack o Saint-Louis. En aquest mateix sentit és interessant veure com alguns *joola* que van ser enviats amb el cos de *tirailleurs* senegalesos a lluitar a les dues guerres mundials van optar per batejar-se en esglésies franceses. En la nostra recerca,

Durant el *katim* i el *kanolen* cal cuinar per a centenars de persones que vindran a dir el darrer adéu al difunt.

JORDI TOMÀS

vam trobar una desena de *joola* batejats a la Catalunya Nord, a localitats com ara Perpinyà i Ribes Altas entre 1939 i 1945. Recordem que els *tirailleurs* senegalesos vigilaven els camps de refugiats dels republicans catalans i espanyols al sud de França.

(14)

Fa tretze anys, en naufragar el vaixell *Le Joola*, en el qual van morir unes 1.900 persones (nit del 26 al 27 de setembre de 2002), la necessitat de recuperar els cossos va ser un dels temes més debatuts tant entre la població com a la premsa.

per tornar a casa. Quan comencen a caminar cap a la casa del difunt, cap de les dones no podrà girar-se perquè, si ho fes, l'ànima podria tenir un ensurt i desaparèixer per sempre més, amb el risc que això comportaria per a ell mateix, ja que, prou desgràcia va tenir de no morir a casa perquè ara, a més a més, l'ànima acabi vagant pels camps sense poder-se acomiadar de la família a través dels rituals del *katiim* i el *kanolen*. Mentre les dones guien l'ànima cap a casa, la comitiva no pot ser interrompuda, i, per descomptat, ningú no pot parlar amb elles.

Sens dubte, aquesta pràctica ens parla molt del paper de les dones *joola* no només en la mort, sinó que, com ja vam dir el 2005, en tots els aspectes de la societat. Com a conseqüència de la patrilinealitat i la virilocalitat, les dones desenvolupen una participació molt més global, que interrelaciona molts barris i pobles. Aquest paper contrasta amb el dels homes, ancorats especialment —per les mateixes normes de parentiu— a la casa paterna. Si ho comparem amb els homes, que acostumen a dirigir el *katim* i el *kanolen* en el *kuhulung* familiar, les dones són les artífexs, a través d'aquest ritual, de cridar cap a l'altar les ànimes espargides pel món. Vist així, ells serien el lligam entre el difunt i el llinatge (i el regne per extensió); elles, en canvi, serien el lligam entre el difunt i el món.

• *Ñukul*. La dansa funerària

Probablement, podríem considerar el *ñukul* com un resum de la societat *joola huluf*. El *ñukul* és la dansa funerària que es fa en honor dels vells que deixen aquest món. De fet, si algú veu un jove que es dirigeix, tot guarnit per a l'ocasió, cap al lloc on se celebra la dansa, li demanarà: *Bon ukul?* (Ballaràs?).¹⁷ Aquesta dansa se celebra només en els casos en què la persona ha mort a una edat avançada; en cap cas, no es pot fer per als joves.¹⁸

Aquesta dansa agrupa especialment els joves nois del poble, dividits habitualment per barris, que, en fila de dos, ballen i canten en honor del mort. En les seves cançons recorden la persona que els ha deixat i, en fer-ho, li comuniquen que ells el reemplaçaran i

sabran ser dignes hereus dels seus valors. S'exalten aquelles característiques que més van definir el mort: potser era un gran llaurador, un gran caçador, un dels millors lluitadors del poble (de la lluita *kataj*).¹⁹ En el *ñukul*, els membres del gran barri del difunt (per al cas d'Oussouye capital, serien *Etia* o *Esinkin*) ballen dues vegades. La primera es diu *hujomáa*, que ve de *bujom* ('matí') i es fa al matí. Una mica més tard, ballen la segona vegada, on s'hi afegeix l'altra meitat del poble, i es diu *hutimáa*, perquè es fa a la tarda (*katim*).

De fet, la dansa té un clar aire guerrer. Els joves, armats i en posició de combat, després de lloar el difunt a través del ball, els

cants, els crits, els salts, els gestos, canten cançons referents al poble, a la seva història, a la família del difunt, als seus vells, als seus joves, als seus reis...

La presència del rei i dels dos responsables dels altars més importants de la regió, el *Jaañañande* i l'*Elung* —vinculat als delictes de sang—, és un clar exemple del lligam estret, segons els valors *joola*, entre aquests sacerdots —i l'altar que representen— i la mort.

Cal constatar, també, com, a part de tota la vestimenta considerada tradicional, els joves incorporen juntament amb els elements «clàssics», altres elements vinguts de fora. Així, juntament amb la llança, els

(15)

Ahuka és una de les formes de l'ànima. Però l'ànima també pren altres formes i noms, com ara *Yaal*.

(16)

En el cas que estigués divorciada o que no s'entengués gens amb el marit, i això fos sabut de tothom, la cerimònia podria ser feta a la casa de naixement de la dona.

(17)

S'entén: 'ballaràs pel mort'. El verb *ballar* per diversió té l'arrel *-gom*.

Litera per portar el cadàver.

JORDI TOMÀS

(18)

Temps enrere, quan un jove moria tràgicament, les dones *joola* del Huluf s'untaven la cara amb cendra i fang dels arrossars, deixant només els ulls al descobert, en una pràctica anomenada *kakanor*. Actualment, aquesta pràctica ja no es fa.

(19)

Kataj aku: lluita d'estil grecoromà practicada en terra *joola*, especialment durant l'estiu i les festes reials del *Húmabel ahu*.

fusells, la pala del *kayandu*, l'*ewng* (que és el símbol de la lluita: una gallina lligada a un petit pal), closques de tortugues gegants, etc., vesteixen amb CD lligats al cap o als bíceps, samarretes d'equips de futbol europeus, xiulets i altres elements que consideren que embelleixen la seva figura i ressalten la seva personalitat.

A l'esplanada on es fa la dansa, sovint prop de la casa del difunt, també s'hi haurà plantat (abans de la dansa) una branca d'un arbre, que es converteix en un element (anomenat *kataf*) que simbolitza la sort del difunt. Molts familiars i molts dels dansaires del *ñukul* sacsegen la branca, tot rememorant la vida del difunt.

Aquest ritual el fan tant els practicants de religió tradicional com els catòlics. La variable religiosa, és a dir, la religió que practicava el difunt, no intervé en la participació de més o menys joves al *ñukul*. A part de les circumstàncies temporals vinculades a la feina al camp, al treball migratori, etc., hi intervenen més el renom del difunt, la seva significació al poble, la importància de la seva família. En general, els homes ballen per als homes difunts, i les dones, per a les dones difuntes. En alguns casos, però, com vaig poder observar al poble de Djiwant el 2007, si els nois d'un poble se senten molt vinculats a una dona difunta, poden decidir disfressar-se completament de dones (i això inclou relleu per als pits dins dels sostenidors, maquillatge, arracades i mocadors) i ballar—a la manera dels homes—cantant en honor de la difunta.

• Kasab. L'interrogatori del mort

El *kasab* és l'interrogatori del mort, una pràctica molt freqüent durant el segle xx entre altres grups subguineans, tant entre alguns *joola* (com els *joola ajamaat*) com entre els seus veïns *bainunk*, que l'anomenen *busab*. També es té constància que ha estat practicat en època recent pels *brames* del voltant de Biogate, els *manjacks* de Calequisse o els *balantes* de Bissora (tots ells, situats a l'actual Guinea Bissau, al sud de la regió del Húluf) (Teixeira da Mota, 1947).

Aquesta pràctica consisteix a esbrinar quina ha estat la causa de la mort. Perquè, per als *joola*, com per a tants altres pobles africans, el concepte de *mort natural* no existeix. Sempre hi ha una raó que cal esbrinar. Per fer-ho, el cadàver és col·locat en una llitera fet de brancom que només pot ser dut per homes iniciats en segon grau a l'altar de la reialesa, en la iniciació anomenada *Ewaang* (la darrera de les quals va tenir lloc el 2011).²⁰ Aquest fet —tan suggeridor!— mostra la clara connexió entre la sacralitat del rei i el món dels morts, així com entre la iniciació reial i la mort. Un familiar proper —el fill, la vídua, etc.— vessen vi de palma i tiren arròs davant de la llitera i demanen a l'ànima si és present.²¹ Els quatre homes,

que poden anar rellevant-se, duen el llitera a les espatlles i es mouen, segons la visió local, dirigits per l'ànima del difunt, que respon a les preguntes que fa el públic. Efectivament, qualsevol persona del públic pot preguntar a l'ànima per la causa de la seva desaparició. No només això: de fet, es creu que si una persona allà present sap alguna cosa sobre el motiu de la defunció, ho ha de fer públic: si no, l'ànima del difunt la perseguirà i la renyarà per no haver-ho dit.

Si l'interrogatori es complica, es poden fer dos *kasab* més. Mentre que el primer és públic i es fa a la plaça del barri del difunt, els següent es fa només amb la presència del llinatge del difunt i, si no es resol, se'n pot fer un altre al bosc del rei. Aquesta seqüència ens remet a l'estructura patrilineal i a

(20)

La darrera iniciació havia tingut lloc el 1962. Això feia que cada cop menys homes poguessin dur la llitera amb el difunt (de fet, només els nascuts abans de 1962, i si havien fet la iniciació). Una de les frases que es podia sentir de tant en tant abans de 2011 en el context de l'interrogatori era: «Va, a veure si el rei organitza la iniciació *ewaang*, que cada dia som menys per portar la llitera!».

Durant la dansa en honor a algun difunt d'avançada edat, els observadors, inclosos els nens, són molt nombrosos.

JORDI TOMÀS

(21)

En més d'un cas hem constatat que l'ànima d'una dona morta no volia respondre als membres masculins d'una família, i es mantenien immòbils fins que una dona no li demanava si hi era present. Tot un tema per als amants de les relacions de gènere i la seva plasmació en la relació entre vius i morts... o entre vius i vives.

la religió tradicional d'una forma evident, així com als diferents graus d'autoritat en la societat *joola*: primer de tot, el poble; després, el llinatge; després, el rei. És a dir: poble, llinatge patern, reialme.

Un cop fet el *kasab* (o tots tres *kasab*), la família i tot aquell que hagi explicat algun fet que no hagi quedat resolt, s'encarregaran de solucionar, en general a través dels altars, tot allò que hagi quedat pendent a la vida del difunt, no només per ajudar el difunt a marxar, sinó també per solucionar temes familiars (i fer que els temes irresolts del teu parent no afectin la teva vida quotidiana, perquè, de fet, des del punt de vista local, aquests temes s'hereten de generació en generació).

De fet, *kasab* en la llengua *joola* també significa 'aconsellar' i, segons molts informants, molt probablement hi ha una relació entre el verb i el ritual: s'aconsella a l'ànima el camí a seguir. I, al nostre entendre, aquest consell és recíproc: l'ànima aconsella als vius com continuar el camí de la vida.²² No escapa a ningú el component moral de moltes pràctiques funeràries i, molt especialment, aquesta, en què els consells descriuen un determinat model de societat i tot un corpus eticomoral que a través d'aquest ritual es fa present constantment a la societat.

Aquesta reciprocitat de consells és un dels principals motius que fa que només siguin els *kuwaseena*, els practicants de religió tradicional, els que duguin a terme aquesta pràctica. En cap cas, un catòlic practicarà el *kasab*. Aquest abandó del *kasab* —que ve dels anys 1920— té una doble lectura, segons la religió que practiqui l'informant. Per a l'informant catòlic, no hi ha dubte del paper sancionador d'aquesta pràctica. Les respostes de l'ànima poden dur, segons ells, a les venjances familiars, als enfrontaments entre famílies. El catolicisme, que segons els informants catòlics, promou el perdó entre els membres de la comunitat no podia acceptar aquesta pràctica. «Això promou la venjança i la mort entre les famílies», diuen molts. «El nostre Déu ho perdona

tot». En canvi, per als membres de religió tradicional, la raó per la qual els catòlics van deixar de fer el *kasab* obeeix a la laxitud dels catòlics enfront de les lleis tradicionals. Per a ells, els catòlics poden fer-ho tot i «un cop confessats es poden oblidar dels seus pecats, és una cosa entre el pecador i Déu. Per a nosaltres, els pecats són cosa de tota la família, de tota la comunitat, i cal pagar pels errors comesos». Molts seguidors de la religió tradicional argumenten que els catòlics no «reparen» el mal que han fet. Els catòlics en canvi argumenten que «no volem venjances». A això, els *joola* de religió tradicional, repliquen que, precisament, si es fa el *kasab*, és per fer públics tots els temes que, si quedessin encoberts, portarien

venjances i problemes en el futur, pel fet de no ser dits públicament. Tothom que vulgui provar la seva innocència (ens expliquen Journet i Julliard, 1989; i sobretot Journet, 2007), ho pot fer en aquest moment per tal de desactivar qualsevol cicle de violència en un futur. I per desactivar que l'ànima del difunt, en forma d'*afulafu*, una espècie de *revenant* que vaga pels camps, torni per protestar.

Malgrat que aquesta diversitat de posicions amb relació a l'interrogatori del mort és clara i evident, en els darrers temps s'ha observat com alguns catòlics comencen a fer preguntes als morts en el cementiri catòlic, una mica a la manera del *kasab*. Tot i que ara per ara és anecdòtic, i que els catòlics, que han reprès moltes antigues pràctiques

(22)

Cal dir que, en *joola*, *butin* tan vol dir 'camí' com 'religió'.

Dansa de les dones en honor a una difunta.

JORDI TOMÀS

tradicionals, sostenen contundentment que aquesta pràctica concreta va contra la fe cristiana, caldrà observar de prop els canvis que puguin tenir lloc en un futur.²³

• Kahok. L'enterrament

De la mateixa manera que el *kasab* només el fan els *joola* de religió tradicional, el moment de l'enterrament (*kahok*) és també un moment de separació entre els membres practicants d'una religió i de l'altra. Efectivament, entre els *joola* del Húluf hi ha un cementiri de religió tradicional, situat al bosc reial; un per als catòlics, a una de les entrades del poble; i un de musulmà, en una altra de les entrades del poble. Sens dubte, aquesta separació física dels vius, que acabà traslladant-se als morts, exemplifica la magnitud d'aquest enfrontament.

L'enterrament serà sempre fet pels homes i, en el cas dels *joola* de religió tradicional, només podran entrar al bosc reial els membres de religió tradicional. La tomba, haurà estat cavada sobretot pels nebots uterins, el matí o el dia abans de l'enterrament.

Rituals vinculats a la mort i conflicte politicomilitar

Aquestes pràctiques funeràries tenen lloc enmig d'una situació de conflicte politicomilitar que enfronta el Moviment de Forces Democràtiques de Casamance (MFDC) amb el govern senegalès des de fa més de trenta anys. El conflicte, de tipus secessionista, ha provocat al voltant de les cinc mil víctimes i desenes de milers de refugiats, en diferents onades i èpoques, cap a Gàmbia i Guinea Bissau. Des del nostre punt de vista, com ja hem assenyalat en altres ocasions (2005a, 2005b, 2008, entre d'altres), el conflicte ha propiciat un reforçament de la identitat ètnica enfront d'altres identitats com ara l'estatal (senegalesa) o la regional casamancesa (que els membres del MFDC volen convertir en estatal).

Aquest conflicte afecta la societat que ens ocupa en molts aspectes (econòmic, polític, social, etc.), però també en el tema dels rituals lligats a la mort. D'una banda, perquè

els combatents d'un bàndol i de l'altre (hi ha —o hi ha hagut— *joola* del Húluf tant a l'exèrcit com entre els membres del MFDC) en diversos casos han vessat sang enemiga en temps de combat. Segons la manera de fer dels *joola*, aquests esdeveniments no poden quedar impunes, i cada persona que ha ferit o mort algú ha de passar per dos altars del regne d'Oussouye per confessar i reparar els seus crims. Així, fent aquesta reparació —seguint en el mateix marc explicatiu autòcton que podem veure en el *kasab*, l'interrogatori—, els descendents de soldats i rebels (o ells mateixos) no tindran problemes vinculats a aquests fets. En canvi, si no confessen el mal que han pogut infligir a altres persones, un cop morin els respon-

sables, les seves ànimes vagaran pels camps sense poder entrar al món dels avantpassats. De fet, diferents autòctons suggereixen que en el futur, durant l'interrogatori del *kasab*, moltes famílies s'hauran d'enfrontar a les desgràcies provocades o patides pels difunts durant aquest conflicte. És a dir, que, segons aquests mateixos informants, podria arribar a ser freqüent sentir, en un *kasab*, preguntes de l'estil: «La teva mort té a veure amb la teva participació com a membre de l'exèrcit (o MFDC)?» o «Vas cometre crims que no vas confessar mentre eres a l'exèrcit o al MFDC i no pots marxar tranquil per culpa d'això?», etc.

Sigui així en un futur o no, el cas és que en l'imaginari col·lectiu, el conflicte, estretament vinculat amb els crims de sang i amb

(23)

Sobre el cristianisme a la Baixa Casamance, vegeu Sambou (1983), Assine (2003), De Benoist (2007), Tomàs (2007).

Dansa dels homes en honor a un difunt. En primer terme, els parents propers saluden els assistents tot dient frases com ara: «Nosaltres no tenim por de res. Serem els dignes successors del nostre parent».

JORDI TOMÀS

la mort, entra —o pot estar entrant— com a variable important en els rituals funeraris, que incorporen la situació política a través dels interrogatoris del mort, i la vinculen a la pau de l'ànima del difunt i al benestar de la família que es queda.

D'altra banda, des del punt de vista local, és molt creïble que les ànimes dels morts que van fer actes contra la població d'Oussouye durant els temps àlgids del conflicte, encara que no fossin delictes de sang, vaguin pels camps sense poder reunir-se amb els avant-passats. De fet, un dels casos més coneguts és el d'un home d'Oussouye que va denunciar unes quantes persones (veïns seus) al govern senegalès acusant-les de formar part del MFDC. Això va provocar la intervenció de l'exèrcit i, en alguns casos, la mort d'alguns dels denunciats. Des del punt de vista de molts habitants, aquestes denúncies eren injustificades (i eren degudes més a afers personals que no a altra cosa). Molts habitants del regne, doncs, creien que aquest home tenia un mal cor i, per descomptat, quan va morir, es va convertir en un *afulafu*, una ànima en pena que, com al purgatori, no pot reposar tranquil·la. Durant anys, diversa gent va dir que havien vist vagar l'ànima d'aquest home, i en dir-ho, recordaven explícitament o tàcitament, el mal comportament d'aquell individu, l'ànima del qual, algun dia seria menjada per una hiena.

«Els morts volen que seguim la tradició» (a manera de conclusió)

La frase amb la qual començàvem aquests apunts té a veure amb un fet cabdal en la història de la regió. Tal com vam explicar en el seu moment (Tomàs, 2005a, 2007), des de la dècada del 1970 els membres de les famílies catòliques de la comarca del Huluf van començar a recuperar les tradicions que els missioners espiritans els havien obligat a deixar durant la dècada dels anys 1920. Així doncs, alguns catòlics de la regió van decidir fer les iniciacions que els seus veïns de religió tradicional mai no havien deixat de fer. Quan aquell vell deia que «els morts volen que seguim la tradició», expressava una sèrie d'idees no només vinculada a

la religió tradicional, sinó que també ho feia en termes identitaris. La «*joolaitat*», segons aquell vell, passava pel fet que es mantingués la religió tradicional i una de les seves màximes expressions: el món dels difunts. I aquest món dels difunts, com hem intentat apuntar breument, té una relació clara amb tots els conflictes oberts o latents en la societat. En aquest sentit, hem intentat mostrar com els rituals funeraris són una peça més dins de la recuperació de la cultura *joola* tenint en compte dos factors cabdals per a la història de la regió: la fractura social entre membres de religió tradicional i religió catòlica, molt acusada entre els anys 1920 i 1980 especialment; i el context politicomilitar entre el govern

senegalès i els rebels casamancesos. Aquest context crea una tensió identitària que ha afavorit el reforçament d'una cultura local, els membres de la qual senten com a alienes les dues cares d'un mateix model d'estat defensat tant pels nacionalistes senegalesos com pels nacionalistes casamancesos. El punt comú entre ambdós bàndols —des del punt de vista local: és a dir entre *joola* pro senegalesos i *joola* pro casamancesos—²⁴ és la cultura *joola*. De fet, tant en les iniciacions com en els diferents rituals vinculats als altars de la religió tradicional, inclosos els funeraris, participen membres d'ambdós bàndols. D'altra banda, el retorn a allò local, a la cultura *joola*, per part dels catòlics que ho havien abandonat, és una evidència constatable des de mitjan anys 1980 i s'ha anat consolidant en els darrers

(24)

En aquesta anàlisi, no incloem els militars senegalesos no *joola*, per descomptat.

Interrogatori del mort.

JORDI TOMÀS

ansys. La mostra més paradigmàtica d'aquest «re-arrelament» a la cultura *joola*, a la tradició *joola*, és el fet que fins i tot —segons no poques famílies catòliques, encara que no totes— els morts *joola* catòlics volen recuperar les arrels *joola* perdudes que els seus cosins i veïns de religió tradicional no van perdre mai. ■

BIBLIOGRAFIA

- Adler, A.** (2000) *Le pouvoir et l'interdit. Royauté et religion en Afrique Noire*. Paris: Albin Michel.
- Assine, J. P.** (2003) *Rôles, fonctions, sens sociaux et religieux des catechistes dans le Département d'Oussouye (Husuy) en Basse-Casamance (Sénégal)*. (Mémoire de DEA). Metz: Université de Metz.
- Bamundba, Y.K.; Adoukounou, B.** (1984) *La muerte en la vida africana*. Barcelona: Unesco-Serbal.
- Baum, R.** (1999) *Shrines of The Slave Trade. Diola Religion and Society in Precolonial Senegambia*. Oxford: Oxford University Press.
- De Benoist, JR.** (2008) *Histoire de l'Église catholique au Sénégal: du milieu du XVIe siècle à l'aube du troisième millénaire*. Paris: Karthala Editions.
- Diatta, Ch. S.** (1998) *Parlons Joola. Langue et culture*. Paris: L'Harmattan.
- Diatta, N.** (1979) «Le taureau symbole de mort et de vie dans l'initiation de la circoncision chez les diola (Sénégal)». *Mémoire sur l'obtention du diplôme de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales*. Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- Diatta, N.** (1989) «Le poids de la tradition: permanence des représentations traditionnelles de la mort dans la vie des communautés casamançaises (Sénégal)». A: Doré, J.; Luneau, R.; Kabasélé, F. (ed.). *Pâques africaines d'aujourd'hui*. Paris: Desclée, p. 102-113.
- Diaw, H.** (1955) «Funerailles diola en Basse-Casamance». *Traits d'Union*, 6, gener-febrer, p. 21-22.
- Diémé, J. L.** (1988) *La mort diola (ou la seconde naissance): esquisse des éléments d'une anthropologie et d'une théologie diola de la mort*. Paris: Université Paris IV.
- Droz, Y.; Maupeu, H.** (dir.) (2003) *Les figures de la mort à Nairobi. Une capitale sans cimetière*. Nairobi: IFRA; Paris: L'Harmattan - IUED-CREPAO.
- Fall, A.** (1994) *La conception de l'Au-delà en Égypte pharaonique et en pays diola*. (Mémoire de DEA). Dakar: UCAD. Faculté de Lettres et Sciences Humaines.
- Girard, J.** (1969) *Genèse du pouvoir charismatique en Basse Casamance (Sénégal)*, Dakar: Université de Dakar/IFAN.
- Goody, J.** (1962) *Death, property and the ancestors. A study of the mortuary customs of the Lodagaa of West Africa*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Jaulin, R.** (1985) *La muerte de los Sara*. Barcelona: Editorial Mitre. (Textos de Antropología).
- Jindra, M.; Noiret, J.** (2011) *Funerals in Africa. Explorations of a Social Phenomenon*. Nova York - Oxford: Berghahn.
- Journet, O.** (2007) *Les créances de la terra. Chroniques du pays Jamm (Jóla de Guinée-Bissau)*. Brusselles: Brepols.
- Journet, O.; Julliard, A.** (1989) «Interrogatoire du mort en pays *Joola Felup*». *Systèmes de Pensée en Afrique Noire*, 9, p. 135-153.
- Noret, J.** (2005) «Negociar el changement culturel? L'évolution des funerailles en pays asante (Ghana)». *Homme: Revue Française d'Anthropologie*, 174, p. 261-268.
- Perrot, C. H.** (2002) «Nyamwā ou l'accompagnement des défunts par les eotilé. (Côte d'Ivoire). Essai d'approche historique». A: Diversos autors: *Rites et célébrations*, vol. 2. Paris: Université de Paris 1. Panthéon Sorbonne - L'Harmattan, p. 107-115. (Cahiers Kubaba).
- Puigserver, S.** (1996) «Raons de viure, formes de matar: dinàmica del sacrifici entre els gun de Porto-Novu». A: *Enfilant la memòria*. Barcelona: Edipunt, p. 1-22.
- Sambou, E.** (1983) *Rencontre et altérité. Enjeu d'une christianisation en milieu joola*. (Tesi de doctorat en Teologia). Tolosa: Institut Catholique de Toulouse. Facultat de Teologia.
- Teixeira da Mota, A.** (1947) *Inquérito etnográfico. Organizado pelo governo da colônia no ano de 1946. Publicação comemorativa do V Centenário da descoberta da Guiné*. Bissau. Bissau: Centro de estudos da Guiné Portuguesa.
- Thomas, L. V.** (1965) «L'animisme, religion caduque. Étude qualitative et quantitative sur les opinions et la pratique religieuse en Basse-Casamance (pays diola)». *Bulletin de l'IFAN*, série B - Sciences Humaines, tom XXVII, núm. 1-2, gener-abril, p. 1-41.
- Thomas, L. V.** (1967) «La place des morts dans la société africaine traditionnelle: le culte des ancêtres». *Notes Africaines*, 113, gener, p. 1-8.
- Thomas, L. V.** (1968) «Tradition et modernité chez les Diola de Casamance. Reflexions sur le devenir des valeurs éducatives». *Bulletin de l'IFAN*, Série B - Sciences Humaines, tom XXX, núm. 4, octubre, p. 1488-1532.
- Thomas, L. V.** (1983[1975]) *Antropología de la muerte*. Mèxic: FCE.
- Thomas, L. V.** (1982) *La mort africaine. Idéologie funéraire en Afrique Noire*. Paris: Payot.
- Tomàs, J.** (2005a) *La identitat ètnica entre els joola (Húluf, Bubajum áai)*. (Tesi doctoral). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Tomàs, J.** (2005b) «La tradition et la longue marche de la paix dans le royaume d'Oussouye (Casamance, Sénégal)». *Revue Canadienne des Études Africaines*, 39 (2), p. 414-441.
- Tomàs, J.** (2007) «Kata Elimay? Els de la foscor? Notes etnohistòriques sobre la dialèctica entre religió tradicional, catolicisme, indentitat *joola* i nacionalisme casamançès en un reialme de la baixa Casamance». *Studia Africana*, 18, p. 15-30.
- Tomàs, J.** (2008) «Religion, peace and conflict resolution: a sacred king among the *Joola-húluf* of Casamance in the 21st century». *Soronda. Revista de Estudos Guineenses*, Nova série 09, p. 329-348.
- Tomàs, J.** (2011) «Dealing with conflicts during religious ceremonies: liminality and the sacred among *joola-huluf*». A: Klute, G.; Embaló, B. (ed.): *The problem of violence. Local Conflict Settlement in Contemporary Africa*. Colònia: Rüdiger Köppe Verlag, p. 265-280. (Topics in Interdisciplinary African Studies).
- Tomàs, J.; Mark, P.** (2010) «Traditional Jola peacemaking: from the perspectives of an Historian and an Anthropologist». A: Knörr, J.; Filho, W. J. (ed.). *The powerful presence of the past. Integration and conflict along the Upper Guinea Coast*. Leiden - Boston: Brill, p. 137-153.